

İslam'ın Ortaya Çıkışında Sosyo-Kültürel Bağlam

Abdurrahman KURT
Prof. Dr., UÜ. İlahiyat Fakültesi
k_abdurrahman@hotmail.com

Özet

İnsanlık tarihinin dini gelişim dönemlerine göz atıldığında, dinlerin ortaya çıktığı bölgelerin genellikle toplumsal karışıklıkla karakterize olduğu görülür. Mekke'de İslam'ın ortaya çıkışı, bedevilik kültüründeki katı cemaat bağlarının gevşeyerek şehir toplumlarına özgü bireyselliğin baş göstermesiyle paralellik arz eder. İlk Müslümanların daha adil, güvenli ve dengeli bir dünyada yaşamaya yönelik anlam arayışları, onların İslam'ı benimsemelerinde basite alınmayacak bir motivasyon kaynağını teşkil etmiştir. Bununla birlikte İslam'ın ortaya çıkışını, indirgemeci bir yaklaşımla, sadece sosyolojik ya da psikolojik teorilerle açıklamaya çalışmak, eksik ve hatalı bir tanımlama olacaktır.

Abstract

The Socio-Cultural Context at the Emergence of Islam

If we look at periods of religions' development throughout history of humanity, you can see that the areas where the religions emerged are characterized by social chaos. The emergence of Islam in Mecca is in parallel with the loosening up of the rigid community ties in the nomadic culture and the beginning of individualism peculiar to city societies. The search of meaning for more just, dependable and balanced world to live in among the first Muslims formed a source for motivation which should not be

underestimated regarding their embracement of Islam. Nonetheless it would be inadequate and wrong to try to explain the emergence of Islam with a reductionist approach, only with sociological and psychological theories.

Anahtar Kelimeler: Cemaat bağı, anlam arayışı, indirgemecilik, sosyal mahrumiyet.

Key Words: Community ties, search of meaning, reductionism, social deprivation.

Giriş

Kitabi dinler, inananları açısından ilahi oluşumlardır. Bununla birlikte doğuş aşamaları incelendiğinde, tüm dinlerin ortaya çıkışında sosyo-ekonomik faktörlerin kaçınılmaz rolünün olduğu görülür. Sosyo-ekonomik faktörlerin rolü abartıldığı için, sosyal bilimlerin din tanımları başlangıçta, genellikle indirgemeci, tek yönlü, monolitik bir anlayışın izlerini taşımaktaydı. Ne var ki, zamanla din bilimlerinin “*amiral gemisi*”¹ olarak da nitelendirilen karşılaştırmalı din biliminin öcülüğünde, çok yönlü (politetik) din tanımları da yapılmaya başladı. Birçok dini sistem gibi, dinin ilâhi kaynağı açısından yapılan tanımlar böylece sosyal bilimlerde kendilerine yer bulabildi.

Kuşkusuz dini sosyo-ekonomik bağlamı içerisinde açıklama teşebbüsü, başka açıklama düzeylerine hiç izin vermez değildir. İnsanların gerçek, tabiatüstü bir varlıkla sosyal ortamın özellikleri *aracılığıyla* ilişkili olduklarını savunuyorken bir teoloğun, dinin, sosyal olarak bağlamsal olduğu fikrini benimsemesi mümkündür. Davranış fizyolojik açıdan da izah edilebilir, ancak fiziksel ve sosyolojik açıklamaların karşılıklı olarak birbirini dışlayıcı olduğunu istisnalar dışında hemen hemen hiç kimse söylemek istemez. Dinin sosyal bağlamla irtibatlı olduğunu söylemek ile sosyal bağlamın, dinin yegâne nedeni olduğunu söylemek farklı şeylerdir.²

Peygamberler, ahlâkiliği de içeren dindarlık adına, rutin kült göreneklerine meydan okuyan kimseler olarak ortaya çıktılar. Resmi kült haddinden fazla çıkarıcı ve din dışı bir duruma geldiğinde, onlar, resmi kültün yerleşik yozlaşmışlığına karşı seslerini yükselttiler. Bir başka deyişle, dinî softalığın şiddeti, ahlâk ve adaletin önemini

---

¹ William E. Paden, “Reappraising Durkheim for the Study and Teaching of Religion”, *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*, Edit. Peter Clarke, Oxford University Press, 2009 s. 32.

² William E. Paden, *Kutsalın Yorumu*, çev. Abdurrahman Kurt, Sentez Yay, Bursa, 2008, s. 65.

gölgelediğinde onlar, toplumsal olarak tasvip edilen kutsal uygulamaların yanlışlığına karşı bir dizi eleştiri getirdiler.³

İnsanlık tarihinin dini gelişim dönemlerine göz atıldığında, onların düzenli barış ve huzur ortamının yerine toplumsal karışıklıkla karakterize oldukları; toplumla ilgili en önemli fikirlerin de bu sosyal kriz ve buhran zamanlarında ortaya çıktığı görülür. Çin'de Konfüçyüsçülük'ün ortaya çıkışı ve yerleşmesi, hızlı bir sosyal değişme, düzensizlik ve hatta feodal prensliklerin çatışma döneminde olmuştur. Keza Hindistan'da Brahmanizm ve Budizm'in başlangıçları birçok iç çatışmaların, Brahmanlarla Kşatriyaların nüfuz mücadelelerinin şiddetlendiği dönemlere rastlamaktadır. Mısır ve civarında İsrail kavmine mensup peygamberi hareketin gelişmesi ile ülkenin Mezopotamya'daki siyasi güç tarafından tehdit altına alınması arasındaki paralellik de kayda değerdir. Hıristiyanlık da Kudüs'de emperyalist Roma sömürge yönetimi altında ezilen ve bir kurtarıcı beklentisi içerisinde olan Yahudi toplumunun bunalımlı bir dönemde ortaya çıkmıştır.⁴

Görüldüğü üzere, dinî fikirler ve kavramlar dünyası sosyo-kültürel şartlardan bağımsız değildir. Biz bu makalede, diğer büyük dinî geleneklere göre daha yeni ve otantik kaynaklara sahip olan İslam'ın yedinci asırda Mekke'de ortaya çıkışının sosyo-ekonomik ve kültürel bağlamını tasvir etmeye çalışacağız.

1. Toplumsal Çözülme

İslam'ın geliş arafesinde Mekke toplumu inanç itibariyle putperest, animist, naturist ve Haniflerden oluşmaktaydı. Ayrıca orada ve civarındaki yerleşim birimlerinde Hıristiyanlar, az sayıda Yahudiler, yıldızlara tapan Sabii ve Zerdüştlere de ikamet etmekteydi.⁵ Putperest çoğunluğun hakimiyeti altında bulunsalar bile farklı dinî gruplar sebebiyle şehrin, kendi dönemine göre azımsanmayacak ölçüde çok kültürlü bir atmosferi teneffüs etmiş olma ihtimalinden söz edilebilir. Çünkü Mekke, farklı din ve inançların, kavşak noktasında konumlanmıştı.

Böylesine farklı bir kültürel ortama zemin teşkil eden Mekke'de İslam'ın ortaya çıkışı, bedevilik kültüründeki katı cemaat bağlarının gevşeyerek şehir toplumlarına özgü bireyselliğin baş göstermesiyle paralellik arz eder. İlkel üretim ve tüketim maddelerine kanaat gösteren bedevi ekonomiden dışa açılımlı ticari ekonomiye geçiş

---

³ Paden, *age*, s. 58-59.

⁴ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay, İstanbul, 2000, s. 338, 467.

⁵ Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, sad. M. Mahfuz Söylemez, Mustafa Hizmetli, Ankara Okulu Yay, Ank. 1997, s. 66-81.

esnasında rekabete dayalı büyük servet birikimiyle birlikte cemaat bağlarının gevşemeye yüz tutması ve buna bağlı olarak toplumsal değerlerin kaybolmaya başlaması, bireysellik eğilimlerini besleyen başlıca faktörlerdi.

İslam öncesinde, yaklaşık bir buçuk asırdan beri Mekke'nin, İbn Haldun'un terminolojisiyle, bedevi toplumdan hadari topluma dönüşümün sancılarını yaşamakta olduğu tartışmasızdır. Mekke'nin ticaret merkezi olarak gelişmesiyle birlikte, bedevi toplumun geçmişteki ahlâki standartları artık eskisi kadar iyi işlemiyordu. Birçok bakımdan kabile ve soy teşkilâtı hâlâ kuvvetliydi, ama bazı yönlerden de kişiler hısmılık bağlarını umursamamakta tereddüt göstermiyorlardı.

Kureyşliler, en azından Mekke sınırları içinde kan davaları gibi tehlikeli âdetleri kontrol altına almış olsalar da, insanlar arasında kabile dayanışmasını tehdit eden ve her halükarda servetin iyi karşılandığı fakat cömertlik gibi bedevi *mürüvvetini* zayıflatan bir ekonomik eşitsizlik ortaya çıkmıştı. *Şerefte üstünlük* ülküsünün yerini *servette üstünlük* almaya başlamıştı. Ancak, mala-mülke güvenme, beraberinde aşırı kendine güveni doğuruyor ve bu durum, insanı Allah'la bağlılığını unutmaya ve hatta inkâr etmeye kadar götürebiliyordu. Böylece, ticari hayatın bireyselliği geliştirdiği Mekke'de fert, özel çıkarları için daha serbest davranmaya başladıkça, kabilesinin beklentilerine fazla uyum göstermez olmuştu⁶. Toplumda baş gösteren bireysellik eğilimleri, çoğu zaman kişilerin kendi oymaklarına aykırı tutum ve davranışlar sergilemesine neden olmuştu. Sözelimi, Ebu Leheb, yeğeni Hz. Muhammed'e karşı Haşim oğullarının çoğundan farklı bir tutum ve davranış benimsemişti.

Yaşanılan toplumsal dönüşümle birlikte bireysel çıkara dayanan ilişkiler gittikçe yaygınlaşmış ve gelir dağılımı dengesizliği hat safhaya ulaşmıştı. Mekke'deki bedevi asabiyetinin zayıflamasının sonucunda, en derin çizgileriyle, birçok bakımdan toplumsal çözülme süreci yaşanmaktaydı.

Mekke toplumu, kendi standartları ölçüsünde "anomik" durumun önemli izlerini taşımış olmalıydı. Mekke'nin İslam öncesine ait bu sosyolojik görünümünün, dinî düşüncenin doğuşuna dair Weber argümanı ile uyum halinde olduğunu belirtebiliriz. Weber, toplumsal ve ekonomik güçlükleri, asla tek kaynak değilse de, kurtuluş inançlarının etkili bir kaynağı olarak görür. Ona göre her kurtuluş ihtiyacı, bir kısım sıkıntı ve rahatsızlıkların ifadesidir. Dinî

---

⁶ Marshall G.S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. A. Demirhan, İz Yay, c.1, İstanbul, 1995, s. 107; Montgomery W. Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, çev. M. R. Ayas ve A. Yüksel, AÜİF Yay, 1986, s. 80-86.

düşünce, esas itibariyle, hayatın tehlikelerle dolu oluşunun ve belirsizliğinin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bundan dolayı o, hayatı tehlikelerle dolu ve riskli görme eğiliminde olmayan ve herhangi bir sosyal veya ekonomik sıkıntı içerisinde bulunmayan üst tabaka mensuplarının, kurtuluş fikrini geliştirmeyi güçlükle kabul edeceklerini söyler.⁷ Bu ifadeler, esasında dinin doğuşunda toplumsal krizin rolüne işaret etmektedir. Dinlerin, toplumsal kriz ortamında, geleneksel inanç ve yerleşik toplumsal düzene karşı, karizmatik bir dinî liderin önderliğindeki bir tür tepki yahut protesto hareketleri şeklinde doğup geliştiğine dair Weber'e ait sosyolojik gelişim modelinin,⁸ bazı yönlerden İslamiyet'in ortaya çıkışı ve gelişmesi açısından ilişkili olduğu söylenebilir.

Kur'an'ın, Mekke'deki mevcut toplumsal bunalımla ilgili teşhisi, bunun kaynağının her şeyden önce dinî olduğu yönündedir. Bu, yeni dinin gelişine zemin hazırlayan dengesiz sosyo-ekonomik şartların, insanların bireysel ve toplumsal hayatını düzenleyen, tahrif edilmemiş ilâhi bir dinin mevcut olmayışından kaynaklandığı anlamına gelir. İslam dini açısından bakıldığında, Mekke'de ilâhi dinden uzaklığın sonucu olarak beliren, âdil olmayan sosyo-ekonomik yapılanmanın, güven bunalımı ve sıkıntılara yol açtığı ifade edilebilir.

Konuyla ilgili birçok kaynak, diğer büyük dinlere benzer şekilde Mekke ve civarında, sosyo-ekonomik bir dengesizlikten kaynaklanan toplumsal bunalım ve ahlâki çöküntünün yaşandığını bildirmektedir. Doğrusu, Arapların başlangıçtan son dönemlere gelinceye değin, mürüvvet, ahde vefa, cömertlik, asabiyet (akrabaya düşkünlük) ve sadakat gibi sağduyunun benimseyip arzuladığı hasletlere sahip olduğu da bilinmektedir.⁹ Ancak, bireyselleşme eğilimleri sonucunda söz konusu hasletlerin, en azından varlıklı kesimlerde, zamanla pörsüdüğü ya da aşamalı olarak bir değer kaybına uğradığı su götürmez bir gerçektir.

İslami kaynaklara göre Arap toplumunda güven bunalımının doğmasına yol açan sınıf, statükocu muhafazakâr *mele'* (ileri gelenler, eşraf) ya da *mutrafın'*dir (nimetin ve rahat yaşamın şımartıp azdırdığı kimseler). Mele' ya da mutrafın'ın dışında kalanların veya az sayıdaki seçkinin dürüst, samimi, vefalı oluşu bu gerçeği hiçbir

---

⁷ Max Weber, *The Sociology of Religion*, Translated by Ephraim Fischhoff, Beacon Press, Boston, 1963, s. 107.

⁸ Günay, *age*, s. 258.

⁹ Cahiliye dönemindeki müspet davranışlar için ayrıca bkz., Toshihiko İzutsu,, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. S. Ayaz, Pınar Yay, İst. 2000, s.109-150; Kazancı, A.Lütfi, "Cahiliye Devrinde Müspet Davranışlar", *ÜİFD*, S.1, 1986, s.103-110.

zaman değiştirmez. Belirli bir süre sonra çoğunluğun seçkinlere uyması ve onların bazı davranış biçimlerini benimsemesi kaçınılmaz olacaktır.¹⁰

Toplumsal yapının dönüşümüyle oluşan bu ortam, yeni bir dinin gelişi için oldukça uygun bir zemin sağlamıştır, denilebilir. İktisadi, hukuki, ahlâki vb. toplumsal bunalımların, insanların daha anlamlı, güvenli ve âdil bir dünyada yaşama istek ve arzularını kamçilediğini söylemek yanlış olmasa gerektir. Aşağıda görüleceği gibi, dinin işlevlerinden bir tanesi de tüm olumsuz gelişmeler karşısında hayata anlam ve gaye kazandırmak; sağladığı manevi güvenlik sayesinde fertlerin bireysel ve toplumsal krizlerin üstesinden gelmesini sağlamaktır.¹¹

Kısacası, Hicaz'da toplumsal bir güven bunalımının ve belirsizliğin hakim olduğu bir sosyal yaşantı vardı. Kur'an-ı Kerim'in ezen-ezilen (mele'-mutraf/müstekbir-müstez'af) diyalektiğine yönelik çok sayıdaki ikazı da bunun belirtisidir. Gerçekten de Arap toplumunda meydana gelen değişmeler, toplumsal huzur ve bütünlüğü ortadan kaldıracak nitelikteydi.

Toplumsal çalkantı ve değişimlerin hızlandığı dönemlerde anlam arayışı daha da belirgin hale gelir. Bu tür ortamlar, bunalım ve kaos durumları, insanları daha farklı anlamlı bir dünya arayışına iter. İlk Müslümanların İslam'a girişlerinde etkili olduğunu düşündüğümüz anlam arayışının rolü aşağıda ele alınacaktır.

2. Anlam Arayışı

İnsan ruh ve bedenden oluşan bir varlıktır; fizyolojik ihtiyaçları gibi ruhsal ihtiyaçları da tatmin edilmek ister. O, salt fizyolojik ihtiyaçlarının, dünyaya getirilişinin sebebi olabileceğini yeterli ve doyurucu bulmadığı için anlam arayışı içerisinde olan bir varlıktır.

Viyanalı ünlü nörolog ve psikoterapist Victor Emil Frankl (1905-1997), insanın anlam arayışına bilimsel düzeyde ilk dikkat çekenlerdendir. Ona göre, insanın temel ontolojik niteliklerinden biri, anlam arayışıdır, başka bir deyişle "anlam istemi (iradesi)", "insanın temel düşüncesi"dir. Anlam arayışı bir tür "kendini gerçekleştirme (self-fulfilling)" aracı, ruh sağlığının güvenilir bir ölçütüdür.¹²

¹⁰ Bkz, *Bakara*, 2/166-167; *Araf*, 7/38-45; *Neml*, 16/88; *Şuara*, 26/91-102; Bkz, İbrahim Çelik, "Kur'an'da Mele' Terimi Peygamberler ve Onlara Uymak İstemeyenler", *UÜİFD*, S.1, 1986, s.75-83.

¹¹ Peter L. Berger, *The Sacred Canopy, Elements of A Sociological Theory of Religion*, Anchor Books, New York, 1967, s. 44, 68.

¹² Victor E Frankl, *Duyulmayan Anlam Çışıtı*, çev. S. Budak, Öteki Yay, İst. 1999, s. 25-30.

Bu arayış, düşünce, tutum ve davranışları belirleyen en güçlü güdülerden biridir. İnsan bu arayışını tatmin etmek maksadıyla dine, metafiziğe, kimi zaman sanata ve felsefeye sarılma ihtiyacını duymuştur. Hakikatin bilgisine ulaşmayı ifade eden bu süreçte insanın temel hedefi, belirsizlikten kurtulup hayattaki konumunu tayin etmek ve varlığı anlamlandırma ihtiyacını gidermektir. Zihinsel organizasyonların temel görevlerinden biri, varlığı tanımlayarak anlaşılır kılmak ve bu yolla psikolojik yapıyı gerginliğe sokan belirsizlikleri ortadan kaldırmaktır.¹³

Kuşkusuz, anlam arayışına yönelik bir tercihin arka planında psikolojik, sosyal ve kültürel birbirinden farklı pek çok faktör, doğrudan veya dolaylı olarak rol oynamaktadır. Aynı faktörlerin ilk Müslümanların iman tutumlarında etkisinin olmadığını söylemek mümkün görünmemektedir. Doğal olarak birçok faktör, her tür inanç tutumunda tesir icra eder. İnsanlardaki adalet arayışı, daha güvenli bir dünyada yaşama arzusu, dinî inancın doğuşu ve gelişiminde basite alınmayacak bir motivasyon kaynağıdır. Zira din, tüm varoluşu ele alıp yorumlayan; varoluşun bilinmeyen pek çok yönünü, sunduğu tatminkâr cevaplarla açıklığa kavuşturup anlamlandıran eşsiz bir sistemdir. Din, hayatın güçlük ve dengesizliğine köktenci karşılıklar sunarak; güçlük ve adaletsizlikleri anlamlı hale getirmeye çalışır; insanları, sorunlarının üstesinden gelmeye; bunlarla karşılaştıklarında kendilerini güven ve emniyette kılmaya muktedir kılar.¹⁴

---

¹³ Günümüzde istatistiksel araştırmalar yoluyla, “anlam istemi” varsayımının gerçekten de diğer ihtiyaçlara indirgenemeyecek özgün bir ihtiyaç olduğunu ve şu veya bu ölçüde bütün insanlarda bulunduğunu gösteren veriler toplanmıştır. Mesela, Johns Hopkins Üniversitesi Sosyoloji Bölümü öğretim elemanları, Ulusal Ruh Sağlığı Enstitüsü adına, kırk sekiz kolejden 7948 öğrenci üzerinde yürüttükleri bir anket çalışmasında ankete katılanların sadece % 16’sı hayatta ilk hedeflerinin “çok para kazanmak” olduğunu söylerken % 78’i “hayatta bir amaç ve anlam bulmak” seçeneğini işaretlemiştir. Amerikan Eğitim Konseyi tarafından yayınlanan (1971) bir başka anket sonucuna göre ise ankete katılan 171,509 öğrenciden, en yüksek hedef olarak “anlamlı bir hayat felsefesi geliştirme” seçeneğini işaretleyenlerin oranı % 68,1’dir. (Frankl, *age*, 25-30); Bahadır’ın, Selçuk Üniversitesi’ne bağlı, 179’u kadın toplam 634 kişiden müteşekkil akademik ve idari personel üzerinde uyguladığı ankette, “Hayatta en büyük arzunuz ve hedefiniz aşağıda sıralanan tercihlerden hangisine uygundur” sorusuna katılımcıların % 90.2’si “anlamlı, huzurlu, belirli amaçları ve hedefleri olan düzenli bir hayat kurmak” seçeneğini işaretlemişlerdir. Verilerden elde edilen sonuçlara göre araştırma grubunun büyük bir çoğunluğunun anlam merkezli; belirli amaçlara bağlı; huzurlu ve düzenli bir hayat arzuladığı anlaşılmıştır. Bkz, Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din, Logoterapik bir Araştırma*, İnsan Yay, İst. 2002, s.20-24.

¹⁴ Malcolm B.Hamilton, *The Sociology of Religion*, Theoretical and comparative Perspectives, London and New York, Routledge 1995, s.138; Max Weber, “The

Bir dine aidiyet yönelimi, tabiatüstü bir güce güvenme, sığınma “ihtiyacı” insanın ontolojik gerçekliğidir. İnsan, maddi-manevi tüm “ihtiyaçları” ve “potansiyelleri” açısından da tanımlanabilir bir varlıktır. İnsanı ihtiyaçları ve potansiyelleri açısından tanımlamak, bir anlamda onu “eksiklikle” tanımlamak oluyor; çünkü ihtiyaçları giderilmemiş, potansiyelleri “aktüalize” olmamış insan tam bir insan değildir. İnsanların “zayıf” bir varlık¹⁵ olduğunu belirten Kur’an ayetiyle kastedilen, muhtemelen, bireyin yaratılıştan getirdiği birçok şeye ihtiyaç duyan eksik yapısıdır.

Her fert, çeşitli ihtiyaçlarını giderebildiği ve çeşitli potansiyellerini gerçekleştirebildiği ölçüde gelişir ve daha eksiksiz bir insan haline gelir. O halde insanın nihai amacı kendini geliştirmek, tam bir insan olmaktır, denilebilir.¹⁶

Toplumsal hayatı zorunlu kılan ve bireyin bir kısım manevi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik temel psikolojik unsurlardan birisinin de “güven” ve “inanma” duygusu olduğu söylenebilir. Güven ve inanma duygusu, “mahrumiyet” gibi, ontolojik olarak insanın yapı taşında yer alan bir duygudur. Yaratılıştan “aciz”, “cahil” ve “ben-merkezci” olan insan,¹⁷ noksan ve kusurlu yapısını telâfi etmek amacıyla da tabiatı gereği inanç yüklüdür. “Güven ve inanma” duygusu, onun acizliğini ve cahilliğini telâfi eden “akıl”, “fikir” gibi mekanizmalardan bir tanesidir. Teolojik açıdan bakıldığında, insanın, en temel güvenliğini ancak, aşkın, yüce bir varlığa güven duyarak sağlayabileceği söylenebilir. Zira insanın yapısı gereği buna son derece ihtiyacı vardır.

Bu yönüyle imanın fert hayatına pratik faydalar sağladığı aşikârdır. Hiç kuşkusuz iman, herhangi bir çıkar düşüncesi taşımaksızın Yüce Allah’a ve O’nun insanlara ulaştırdığı emir ve tavsiyelere gönülden bağlanmadır. Ancak imanın, yine de müminlere önemli faydalar sağladığı ortadadır. Buradaki “fayda” sözcüğünü, bireyin daha anlamlı, âdil, insani ve kişilik kompartımanları bütünleşmiş bir yaşama sahip olmasından, uhrevi olanı da kapsayacak tarzda bir anlam muhtevası içinde kullanmaktayız. Hemen işaret etmeliyiz ki, ilk Müslümanların inançları uğruna sürgün hayatını dahi göze alarak mallarını ve canlarını feda edip eskisinden daha zor koşullar altında kalmaları gerçeği, onların iman

---

Social Psychology of the World Religions”, (edited by, H.H.Gerth ve C.Wright Mills, *From Max Weber: Essays In Social Theory*, Oxford University Press, New York, 1975 içinde) s. 280.

¹⁵ *Nisa*, 4/28.

¹⁶ Gürol Irzık ve Ayşe Buğra, “İnsan Doğası, İnsan İhtiyaçları ve İktisat”, *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, Metis Yay, İst. 1998, s.38.

¹⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. S. Uludağ, Dergâh Yay, c.1, İst. 1991, s. 271-273.

tutumlarında maddi çıkar beklentisinin olmadığına göstergesi olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte iman, onlara hem maddi hem de manevi yönden daha anlamlı, âdil bir dünyada yaşama vadini sunmaktaydı. Doğaüstü, aşkın bir varlığa inanmaya zaten yaratılıştan eğilimli olan insanın, iman nedeniyle anlamlı bir dünyaya ulaşma isteği yadsınacak bir eğilim olmamalıdır.

İslamiyet'in getirdiği evrensel nitelikli yeniliklere bakıldığında, onun ilkelerinin insanlık için "anlam" yüklü olduğu söylenebilir. 6. ve 7. yüzyılda Arabistan'ın sosyal yapısında meydana gelen değişiklikler, bazı toplum tabakalarında tatminsizliğe ve huzursuzluğa yol açtığı için, onlarda Hz. Muhammed'i dinleme eğilimi yaratmış ve İslam'ı kabulde, "yeni sistemin düzen sağlamlığı, ötekinin de çürüklüğü" önemli rol oynamıştır¹⁸.

Bu yüzden yeni inanç sistemini birçok bakımdan anlamlı bulan insanlar onu kabullenmekte gecikmediler. İslam'dan önce Araplar, soy ve kan birliğine dayalı, özel rablere sahip kabile merkezli bir hayat sürmekteyken Hz. Muhammed, ilk önce, farklı kabilelerden oluşan Arapların ortaklaşa iman ettiği bir Allah fikri etrafında bütünleşmiş bir toplumsal yapı tesis etti. Belirli peygamberlerden ya da milletlerden birine izafet edilen Tanrıyı değil, Kur'an'da zikrolunan "âlemlerin Rabbi"ni tüm insanlığa tanıtmaya çalıştı.¹⁹ Kabile ve aşiret yönetimine dayalı dar yapıyı kırıp onun yerine sosyal mukaveleye dayalı evrensel bir yönetim anlayışının yolunu açtı. Bunun gereği olarak toplumsal bütünlüğü bozan rekabete dayalı kabilevi çatışma noktalarını ortadan kaldırmak suretiyle din kardeşliği anlayışını getirdi. Her zaman zayıfın yanında olacak ve kuvvetlinin haddi aşan hareketlerini dizginleyecek bir sosyal davranış tarzını telkin eden bu yeni oluşumda, kan davası yasaklandı. Saldırganlara, işledikleri suçlarla eşit oranlarda cezalar getirildi. Hem yasal olarak belirlenmiş cezalar, hem de merkezi olarak sağlanan yardımlar, bireylere kabile bağlarından bağımsız bir statü vermeye ve aşırılıktan uzak bir ferdiyetçi kültürü beslemeye yardım ediyordu.²⁰

3. Dinin Ortaya Çıkışında Sosyal Şartların Sınırları

Dinlerin sosyo-kültürel bağlamı incelenirken burada hassas bir çizginin olduğu göz ardı edilmemelidir. Dinî fikirler ve kavramlar dünyasının sosyal şartlarla ilişkisini kurmak, onların gerçek öznel niteliğini görmezden gelme tehlikesini de beraberinde taşıyabilir ve

---

¹⁸ Maxime Rodinson, *İslamiyet ve Kapitalizm*, çev. O. Suda, Gün Yay, İst. 1969, s. 243.

¹⁹ Yalçınkaya, "Rasûl-i Zîşan Efendimizin Tanıttığı Ulûhiyet Anlayışı", *İslam Mecmuası*, c.2, S.25, s.10-11.

²⁰ Hodgson, *age*, 1/113, 121 vd; İzutsu, *age*, 88-89.

insan toplumlarını derinden etkileyen din gibi bir sosyal olgunun bütünüyle yanlış anlaşılmasına yol açabilir. Olguların sadece sosyo-ekonomik ve psikolojik tezahürlerine bakan sosyolojizmci, psikolojizmci ve tarihi materyalizmci düşünce akımları hep böyle bir yanılsamanın içine düşmüşlerdir. Sosyolojizmde tüm dinî fikirler ve değerler, toplum tarafından yaratılan şeyler olarak düşünülürken, psikolojizmde bunlar birtakım psikolojik ya da fizyolojik güdülere irca edilmiştir. Tarihi materyalizmde ise tüm düşünce ve değerlerin, iktisadi alt yapının ürünü olarak bir üst yapı oluşturduğu iddia edilmiştir.

Birçok din bilimcisi, din ve toplum ilişkilerindeki karmaşık yapının doğru bir şekilde anlaşılması yönünde son derece titizlik göstermiş olsa da dinî olguların anlaşılması her zaman kolay olmamaktadır. Nitekim on sekizinci yüzyılda Aydınlanmacılarla başlayıp 1789 Fransız devrimiyle zirveye ulaşan ilâhi din karşıtlığının da etkisiyle dinî olaylarla ilgili pek çok hatalı anlayış ve açıklamalara sürüklenenler olmuştur. Marks, Comte, Durkheim, Freud ve İslam söz konusu olduğunda Weber, bunun tipik örnekleridir. Adı geçen gözlemciler ve benzerleri, din ve toplum arasındaki karşılıklı ilişkileri determinist bir tarzda anlayarak, başta din olmak üzere tüm ruhanî ve manevî gelişmeleri sosyo-ekonomik koşulların bir sonucu olarak görmek istemişlerdir. Sosyolojinin, dönemin modası bilimsel materyalizmin büyük ölçüde egemen olduğu bir iklimde gelişmiş olması nedeniyle ilk dönem teorisyenlerinin çoğu, determinist ve indirgemeci bir anlayıştan kurtulamamıştır. Sözgelimi, dinî düşüncenin doğuşunu, Marks'ın "*iktisadi determinizm*", Durkheim'in "*toplumun bir ürünü*" ya da "*kollektif tasarımların yansıması*", Freud'un "*cinsel*" ya da "*sosyal mahrumiyet*" varsayımlarıyla veya Frederic Nietzsche'nin ortaya attığı, dezavantajlı konumda bulunan güçsüz insanların, seçkinlerin yaşam biçimlerine yönelik itirazlarının ürünü olan "*hınç güdüsü*" ile²¹ açıklama girişimleri, bu tür yaklaşımın örnekleridir.

Toplumsal koşullar ve faktörleri ortaya çıkarmaya çalışırken, Durkheim'in yaptığı gibi psikolojik unsurları dışlayıp, sosyal olayların sebeplerini yine başka sosyal olaylarda görme, daha doğrusu, sosyal olay ve olguları yine sırf sosyal olanlarla açıklama teşebbüsü eksik kalmaya mahkûm görünmektedir. Hele din gibi kutsal ve metafizik bir mahiyete sahip bulanan toplumsal bir olgunun sırf sosyo-ekonomik faktörlerle izah edilmesi, yanlış ve eksik

---

²¹ Weber'e göre, "hınç ve itiraz teorisi doğru olsaydı, dini ahlâk tipolojisindeki pek çok önemli soruna çok kolay bir çözüm bulunmuş olacaktı. Hınç psikolojisinin keşfedilmesi ne kadar yararlı olursa olsun, bunun toplumsal ahlâk üzerindeki sonuçlarını tahmin ederken çok dikkatli olmak gerekir". Bkz., Weber, "The Social Psychology of the World Religions", s.270.

değerlendirmeye yol açar. Dinî olay ya da kurumların menşesinde toplumsal faktörler ne kadar etkili olursa olsun, onların ortaya çıkışını ve gelişimini, ilâhî kaynağını görmeksizin, sadece söz konusu türden sırf sosyal teorilerle izah etmeye çalışmak, determinist ve indirgemeci (redüktivist) bir tutum olacaktır.

Bununla birlikte din, sadece sosyal şartlara indirgenmeksizin, onun sosyal bağlamla ilişkisi ortaya konulabilir. Kuşkusuz, ister dünyevi isterse manevi mahiyette olsun, hiçbir sosyal değişim hiçlikten çıkmış değildir; daima doğrudan veya dolaylı olarak bağlı bulunduğu birtakım sosyo-ekonomik faktörler vardır ki bunlar, belli bir sitüasyon içinde aşırı bir zihin gerginliği, derin bir dengesizlik yaratırlar. Yeni sosyal sistem işte bizim emellerimize, bizim beşerî bunalımımıza bir cevap olarak ortaya çıkar. İslâm da tarih sahnesine çıkışı ve sürekli tekâmülü bakımından bu temel kaidenin dışında değildir. Yine de, kendi başına alınan bir sosyal olay ve tarihî şartları içinde incelenen iktisadî faktörler ruhun hamlesindeki esrarı tam manasıyla izah edemez. İş ilâhî iradenin harekete geçmesine, insan tarihine müdahale etmesine gelince, bu faktörler büsbütün yetersiz kalır. Sosyo-ekonomik faktörler yine de bizim kişiliğimizin taşmasına ve özgürlük kazanmamıza uygun şartlar yaratmak suretiyle ruhun hamlesini önemli ölçüde kolaylaştırabilir.²²

Dolayısıyla Alman din sosyoloğu **G. Mensching**'in (1901-1978) belirttiği gibi, sırf sosyo-kültürel koşullara indirgemeksizin, ilahi kaynağını da dikkate alarak dinin, sosyo-kültürel bağlamla etkileşimi ortaya konulabilir; sırf sosyolojik faktörlerin bir ürünü olduğunu ileri sürülmeden, dinî kavramlar dünyasının, sosyolojik durum ve değişimle yakından ilişkili olduğunu söylenebilir. Dinin özü, dışsal, mitolojik ve aldaticı bir realite içinde yok edilemez. Zira evrensel din, derunî varlığı ile organik tabiatlı sosyal sınırlamaları ve bağları aşan bir karaktere sahiptir.²³ Romen bilgin **Mircea Eliade** (1907-1986) da aynı doğrultuda, hiçbir zaman “saf” (pur) şekilde “katıksız” dini fenomenlerin bulunmadığını; beşeri bir fenomen olarak toplumsal olması sebebiyle onun filolojik, ekonomik ve kültürel vs. yönlerinin bulunduğunu belirtir. Ancak dini tecrübelerin toplumsallığını kabul etmek, onların din-dışı davranış biçimlerine indirgenebilirliğine işaret etmez.

---

²² Osman Yahya, “İslam ve İnsan”, (Güngör, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yay, İst. 1983 içinde, s, 256.

²³ Gustave Mensching, *Dinî Sosyoloji*, çev. M. Aydın, Din Bilimleri Yay, Konya, 1994, s. 61.

Eliade, fil analogisiyle görüşünü şöyle temellendirir:

Biz asla modern bilimin şu temel ilkelerinden birini gözden kaçırmamalıyız: Ölçek fenomenleri yaratır. Dini tecrübeyi toplum olaylarına, onun sosyal fonksiyonlarına indirgemeye kalkışmak veya onların basit bir sonucu olarak görmek istemek, H. Poincaré'ye göre, fili yalnızca mikroskop altında inceleyerek onu yeterince tanıdığını iddia etmeye benzeyecektir. Fili tanıyabilmek için elbette mikroskoba ihtiyaç vardır ama mikroskobun sunduğu bilgi, fili bütünüyle tanımamıza imkân vermez. Mikroskop, bütün çokhücreli organizmaların yapı ve mekanizmasını gösterir. Halbuki çok hücreli organizmaların hepsinde yapı ve mekânizma aynıdır. Fil de kesinlikle çokhücreli bir organizmadır, fakat o, bütünüyle çokhücreli bir organizmadan mı ibarettir? Mikroskop ölçeği durumunda, biz cevap vermek için tereddüt edebiliriz. En azından fili zoolojik bir fenomen olarak gösterme üstünlüğüne sahip olan insani görüş ölçeği durumunda ise, cevap hakkında herhangi bir şüphe olamaz Şu halde, fili, ancak fil olarak idrak etmek gerektiği gibi dini de biz ancak kendi ölçeğine göre ancak spesifik bir dini olay olarak incelediğimizde tam olarak kavrayabiliriz.²⁴

Her kurtuluş ihtiyacı bir kısım sıkıntı ve rahatsızlıkların bir ifadesi olmakla birlikte dinî inançların ortaya çıkışını ve gelişimini, ilâhi kaynağını görmeksizin, sadece, maddi durum ve sosyal grup çıkarlarının yansımaları ile “mahrumiyet” (insan arzu ve ihtiyaçlarının görkemli yansıtılması), “hınç-ıstırap/acı” vb. psikolojik güdülenmelerin sonucu olarak görmek yanlış ve indirgemeci bir tutum olmaktan öteye geçemez. Bir dinin özünü, onun başlangıçta ilgili olduğu sadece sosyo-ekonomik ve psikolojik faktörlerle kavramaya çalışmak; Allah'a iman ve ibadet gibi yapıcı diğer bütün unsurları aldatıcı ve ikinci derecede telâkki etmek, dini ruhundan mahrum etmek demektir.

Özetlersek, insan kompleks bir psikolojik yapıya sahiptir; tüm bu ve bunun dışındaki daha birçok güdüleyici unsurla birlikte, ilahi kaynaklı olduğunu düşündüğü bir dine mensup olabilir ve hayatını buna göre düzenleyerek yaşadığı dünyayı anlamlı kılmaya çalışabilir. Ancak ilâhi kaynaklı bir dinî düşüncenin ortaya çıkışını, -Allah inancı, ibadet, tapınma ihtiyaçları gibi hususları görmeksizin, determinist bir bakış açısıyla- sadece, sosyo-ekonomik-kültürel ve psikolojik şartların gelişmesi ve kesişmesinin bir sonucu olarak görmek, onu ruhundan ve özünden mahrum bırakan önyargılı ve

---

²⁴ Paden, (Eliade, Mircea, *The Quest: History and Meaning in Religion*, Chicago: University of Chicago Press, 1969, p. 7-8)'den *Interpreting the Sacred*, 69; Ayrıca bkz, Günay, *age*, 343

eksik bir yaklaşım olacaktır. Dinî tecrübenin neşet ettiği toplumsal, ekonomik ve kültürel şartların ve değişmelerin belki de onun tezahür etmesi için sadece uygun ortamlar oluşturduğu söylenebilir. İslam dini, dinî morfoloji bakımından ele alındığında, katıksız bir monoteizm olarak, Hz. İbrahim geleneğinin bir devamından ibaret görünmektedir.²⁵ İslam inancına göre, evrenin ve evrendeki her şeyin yaratıcısı ve tanzim edicisi olan Allah, insanların “ilâhi olan” ile bağlarının en gevşek yahut kopuk olduğu anlarda hemen hemen her topluma kendi emirlerini tebliğ eden elçiler göndermiştir ve Hz. Muhammed de bu elçiler zincirinin son halkasını oluşturmuştur.

Sonuç

Her din gibi İslam’ın da içinde neşet ettiği sosyo-kültürel bir bağlam vardır. Mekke’de İslam’ın ortaya çıkışı, bedevilik kültüründeki katı cemaat bağlarının gevşeyerek şehir toplumlarına özgü bireyselliğin baş göstermesiyle paralellik arz eder. Nitekim, yaşanan toplumsal dönüşümle birlikte bireysel çıkara dayanan ilişkiler gittikçe yaygınlaşmış ve gelir dağılımı dengesizliği hat safhaya ulaşmıştı. Mekke’deki bedevi asabiyetinin zayıflamasının sonucunda, en derin çizgileriyle, birçok bakımdan toplumsal çözülme süreci yaşanmıştı.

Böylesine bir toplumsal çözülme ve bunalım anında ilk Müslümanların daha adil, güvenli ve dengeli bir dünyada yaşamaya yönelik anlam arayışları, onların İslam’ı benimsemelerinde basite alınmayacak bir motivasyon kaynağını teşkil etmiştir. Bununla birlikte İslam’ın ortaya çıkışını ve gelişimini, ilâhî kaynağını görmeksizin, sadece sosyolojik ya da psikolojik teorilerle izah etmeye çalışmak, indirgemeci bir yaklaşımdan öteye geçmeyecektir. Ortaya çıkış dönemindeki toplumsal, iktisadî, ahlâkî ve dinî bunalım ile doğuşu arasındaki çakışma ne kadar anlamlı görünürse görünsün bu, İslamiyet’in ilâhî vasfını izale edecek ya da gölgeleyecek ölçüde, tayin edici bir sosyal faktör değildir.

Kaynakça

- Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din, Logoterapik Bir Araştırma*, İnsan Yay, İst. 2002.
- Gustave Mensching, *Dinî Sosyoloji*, çev. M. Aydın, Din Bilimleri Yay, Konya, 1994.
- Gürol Irzık ve Ayşe Buğra,, “İnsan Doğası, İnsan İhtiyaçları ve İktisat”, *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, Metis Yay, İst. 1998.

---

²⁵ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 258-259.

- İbn Haldun, Mukaddime, çev. S. Uludağ, Dergâh Yay, c.1, İst. 1991
- İbrahim Çelik, "Kur'an'da Mele' Terimi Peygamberler ve Onlara Uymak İstemeyenler", UÜİFD, S.1, 1986.
- Kazancı, A. Lütfi, "Cahiliye Devrinde Müspet Davranışlar", ÜİFD, S.1, 1986.
- Malcolm B. Hamilton, The Sociology of Religion, Theoretical and comparative Perspectives, London and New York, Routledge 1995.
- Marshall G.S. Hodgson, İslâm'ın Serüveni, çev. A. Demirhan, İz Yay, c.1, İst. 1995, s. 107; Montgomery W. Watt, Hz. Muhammed Mekke'de, çev. M. R. Ayas ve A. Yüksel, AÜİF Yay, 1986.
- Max Weber, "The Social Psychology of the World Religions", (edited by, H.H.Gerth ve C.Wright Mills, From Max Weber: Essays In Social Theory, Oxford University Press, New York, 1975 içinde).
- ....., The Sociology of Religion, Translated by Ebrahim Fischhoff, Beacon Press, Boston, 1963.
- Maxime Rodinson, İslamiyet ve Kapitalizm, çev. O. Suda, Gün Yay, İst. 1969.
- Osman Yahya, "İslam ve İnsan", (Güngör, İslam'ın Bugünkü Meseleleri, Ötüken Yay, İst. 1983.
- Peter L. Berger, The Sacred Canopy, Elements of A Sociological Theory of Religion, Anchor Books, New York, 1967.
- Şemsettin Günaltay, İslam Öncesi Araçlar ve Dinleri, sad. M. Mahfuz Söylemez, Mustafa Hizmetli, Ankara Okulu Yay, Ank. 1997.
- Toshihiko İzutsu, İslam Düşüncesinde İman Kavramı, çev. S. Ayaz, Pınar Yay, İst. 2000.
- Ünver Günay, Din Sosyolojisi, İnsan Yay, İstanbul, 2000.
- Victor E. Frankl, Duyulmayan Anlam Çılgılığı, çev. S. Budak, Öteki Yay, İst. 1999.
- William E. Paden, "Reappraising Durkheim for the Study and Teaching of Religion", The Oxford Handbook of the Sociology of Religion, Edit. Peter Clarke, Oxford University Press, 2009.
- ....., Interpreting the Sacred, Ways of Religion, Beacon Press, 1992/1999.
- ....., Kutsalın Yorumu, çev. Abdurrahman Kurt, Sentez Yay, Bursa, 2008.
- Yaltkaya, "Rasül-i Zîşan Efendimizin Tanıttığı Ulûhiyet Anlayışı", İslam Mecmuası, c.2, S.25.